

SOSYOLOJİNİN “DİN” PROBLEMİ*

Mustafa TEKİN*

ÖZET

Geçmişten bu yana din sosyolojisinde tartışılan en önemli problemlerden birisi, hiç şüphesiz dinin ele alınış biçimidir. Bu, Batı dünyasında kendi kültürel ve toplumsal koşulları içinde tartışılmıştır. Bu bağlamda, daha çok dinin özü ve işlevi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu makalede biz, sosyolojinin ortaya çıktığı coğrafya olarak Batı’da dinin sosyolojik tanımlarından yola çıkan bir tartışma yapmakta; elde ettiğimiz bazı sonuçları Türkiye’de sosyolojik olarak yapılan din tanımları üzerinde denemekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Din, Din Sosyolojisi, Bilim, Kutsal

THE PROBLEM OF RELIGION IN SOCIOLOGY

Undoubtedly, one of the most important problems is religion and definition of religion in Sociology of religion from past to the present. This problem was discussed in the context of their cultural and social conditions in the Western world. In this context, we can mention that there were debates on essence of religion and its functions. In this article, we try to discuss sociological definitions of religion in the west in which sociology appeared as a science. Then, we will examine results that we got whether it is true in Turkey.

Key words: Sociology, Religion, Sociology of Religion, Science, Sacred

Bugün gelinen noktada, gerek sosyolojinin gerekse din sosyolojisinin en temel sorunsallarından birini “din” oluşturmaktadır. Bu, modern ve seküler bir içeriğe sahip olan sosyolojinin genel karakteriyle ilgili olduğu kadar, modern zamanlarda din hakkındaki teorilerle de yakından bağlantılıdır. Nitekim Gilles Kepel’in çağdaş dünyada dinin farklı formlarda yeniden tezahür biçimlerini inceleyen “Tanrı’nın İntikamı” ile “Allah’ın Batısında” isimli eserleri; Olivier Roy’un İslam özelinde konuya daha çağdaş gelişmeler ışığında yaklaşımları gündeme

* Bu makale, 23-24 Haziran 2005 tarihinde Konya’da yapılan II. Din Sosyolojisi Toplantısı ve Din Sosyolojisinin Teorik/Metodolojik Sorunları Sempozyumu’nda aynı isimle sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş şeklidir.

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. mtekin7@hotmail.com

getiren “Küreselleşen İslam” adlı kitabı bu bağlamda zikredilebilir¹ Yine Türkiye’de özellikle 1980 sonrası en önemli sosyolojik çalışmaların “din” üzerinde odaklandığı rahatlıkla görülebilecektir.²

Biz bu makalede, “din”in geçmişten bu yana sosyolojik çalışmalarda ele alınış biçimindeki sorunlara genel hatlarıyla işaret etmek istiyoruz. Bu bağlamda, temel problemimiz, dinin kendi gerçekliği, tanımı ve arkaplanının dikkate alınmadan tek bir kalıpsal tanım içine hapsedilmesidir. Neticede böyle eksik/yanlış bir din tanımı üzerine inşa edilecek olan sosyolojik açıklamalar ve teorilerin ne derece sağlıklı olduğu bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Biz makale boyunca, belli bir dönem üzerine yoğunlaşmaktan ziyade, tarih içinde gel-gitler yaparak problem odaklı bir tartışma yapmaya çalışacağız.

Çağdaş dünyada yaşanan din bağlamındaki gelişmelerin en önemli özelliği, bazı modern din teorilerinin yanlışlanması idi. Bu teorilere göre, din ile akıl/bilimin tezat konsepti içerisinde ele alınmasının bir sonucu olarak ve ilerleme ideolojisinin de öngörülerine uygun biçimde dinin giderek önemini kaybedeceği, hatta akıl/bilimin keşfettiği alanların artması oranında dinin kaybolacağı iddiaları ortaya atılmıştı. Böylece din, ya batıl itikatların bir ürünü olarak görülmüş ya da bir başka fenomene indirgenerek anlaşılma durumunda kalmıştır. Nitekim Nisbet’e göre, “Lucretius’dan Russell’a kadar eleştirel rasyonalist geleneği belirleyen dinin tabiatı ve kaynağına dair herhangi bir görüş varsa, bu, tüm dinlerin aklın askıya alınmasından, bilim ve hakiki bilginin yokluğundan kısaca batıl inançtan meydana gelmesindedir. Burada bu görüş, 18. Yüzyıl Fransa aydınlanmasından daha fazla etkili ve parlak bir şekilde Avrupa Tarihi’nde ifade edilir. Voltaire’in “Dictionary”, Helvetius’un “Treatise on Man”, La Mettrie’nin “Man a Machine”, Condorcet’in “Outline of an Historical View of the Progress of the Human Mind” ve Holbach’ın “System of Nature” gibi bu tür eserlerde dinin – özellikle en çok Hıristiyanlığın- yalnızca cahillik ve irrasyonelliği gerektiren bir batıl inançlar yığını olduğu kanaati açıktır.”³ Modern dünyanın gelişimiyle son derece yakından ilintili olan bu durum, dine yaklaşımları da belirlemiştir. Bu bağlamda modern sanayi toplumu, dine karşı bir çeşit “kurtarılmış bölge” denebilecek, merkezde “yer alan” bir sektör geliştirmiştir.⁴ 19. yüzyılı işgal eden

¹ Bkz. Gilles Kepel, *Tanrı’nın İtikamı-Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*, Çev. Selma Kırmızı, İst., İletişim Yay., 1992; Gilles Kepel, *Allah’ın Batusında*, Çev. Işık Ergüden, İst., Metis Yay., 1995; Oliver Roy, *Küreselleşen İslam*, Çev. Haldun Bayrı, İst., Metis Yay., 2003.

² Mesela bkz. Nilüfer Göle, *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, İst., Metis Yay., 2000; Nilüfer Göle, *İslam ve Modernlik Üzerine Melez Desenler*, İst., Metis Yay., 2000; Der. F. Keyman, M. Mutman, M. Yeğenoğlu, *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, 2. Baskı, İst., 1999. Bu konuda gerek akademi çevrelerinde gerekse sivil alanda sosyolojik çalışmalarda “din” odaklı çalışmalara olan yönelimlerde ciddi bir artış söz konusudur.

³ Robert A. Nisbet, *The Sociological Tradition*, 4. Edition, London, Heinemann Educational Books. Ltd., s. 222-223.

⁴ Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye- Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, Çev. Ali Coşkun, 2. baskı, İst., Rağbet Yay., 2000, s. 198.

konjonktürel gelişim şemaları din araştırmalarına uygulandığında, talihsiz bir şekilde, din ile ilgili bütün sorunların, dinin evrim ya da tarihteki yeri sorununa indirgenmesi sonucunu doğurmuştur.⁵ Böylece dinin kendi başına bir gerçekliği bulunduğu fikri ihmal edilmiştir. Zaten sosyolojinin "din" problemlerinden en önemlisi bu noktada ortaya çıkmaktadır denilebilir. Dinin bu yeni konumlandırma biçimi, maalesef dini bir bütün olarak görme imkanlarını zayıflattığından, onu gerçek boyutlarından daha küçük gösterdiğinden, bu konumlandırma biçimi üzerine inşa edilecek din sosyolojisi de projeksiyon açısından çok zayıf olacaktır.

Diğer yandan din-bilim/akıl dualizmi içerisinde, dinin gerçekdışı ve ütopya olduğu söylemleri de, onun kendi varlığının dışında konumlandırılmasını ileri derecelere götürmüştür. Meselâ, gerçekliğin zıddı olarak kullanılan idealizm kavramına irca edilen din, nispeten gerçekdışı bir alana hapsedilmek istenmektedir.⁶ Bu anlamda benzer bir yaklaşım, rasyonel-irrasyonel ayrımında, dinin irrasyonel alan içerisinde tanımlanması; dolayısıyla akıl ile din arasında bir mesafe varmış gibi algılanmasıdır.

Yine tarihi süreç içerisinde çeşitli manevi meselelerin kişisel alana indirilmesiyle din, ekseriyetle kişisel bir ilgi haline gelmektedir. Bilhassa Hıristiyanlığın Protestan yorumuyla dinin gitgide bireysel ve şahsi bir mesele olduğu görülmektedir ki, Wilson, tahlillerinin sonucunda, 'din kişisel bir tercih meselesi mi' diye soru yöneltmektedir.⁷ Osmanlı'nın son dönemlerinde de benzer bir durumu gözlemleyebilmekteyiz. Meselâ, Jön Türkler arasında bilim büyük bir prestije sahiptir ve bundan daha önemlisi, bilim dine karşı ve dinin yerini alabilecek, din kadar bütünsel ve açıklayıcı bir alternatif paradigma olarak görülmektedir.⁸

Bu dikotominin genelde sosyal bilimlere, özelde ise sosyolojiye yansımaları; sosyolojinin bir açıklama biçimi olarak dinin karşısında konumlandırılmaya çalışılması olmuştur. Robertson'un deyişiyle, "buradaki iddia dünyanın sosyolojik ve dinsel yorumlarının çoğunlukla rakip yorumlar olduğudur. Her ikisi de toplumsal yaşamın temel ve özsel niteliklerini kendi terimleriyle aramaya çalışırlar."⁹ Vrijhof'a göre ise, "...yine bütünüyle modern din sosyolojisi, temelde din ve toplum arasında bir dikotomiye (ikileme) tutulmuştur."¹⁰ Tam da bu nokta, din sosyolojisi açısından sorunlu ve tartışmalı bir alana tekabül etmektedir. Çünkü sosyoloji, kendi özgül ağırlığını de aşarak dini açıklama gibi bir görev üstlenmiştir.

⁵ Winston Davis, "Din Sosyolojisi", *Din, Toplum ve Kültür-Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş*, Der. ve Çev. Ali Coşkun, İst., İz Yay., 2005, s. 93.

⁶ Lord Northbourne, *Modern Dünyada Din*, Çev. Şehabeddin Yalçın, İst., İnsan Yay., 1995, s. 80.

⁷ B.R. Wilson, "Religion in Secular Society", *Sociology of Religion- Selected Readings*, Ed. Roland Robertson, 4. Edition, England, Penguin Books Ltd., 1976, s. 158.

⁸ Aynur İlyasoğlu, "Türkiye'de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları", *C.D.T.A.*, c. 8, İst., İletişim Yay., 1983, s. 2165-2166.

⁹ Roland Robertson, "Din Sosyolojisinin Gelişimi", Çev. Abdullah Topçuoğlu, *Din Sosyolojisi*, s. 232.

¹⁰ P. Hendrik Vrijhof, "Din Sosyolojisi Nedir", Çev. M. Emin Köktaş, *D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, S. 4, İzmir, 1987, s. 512.

Bunun bir sonucu olarak, kendisini tanıma ve açıklaması dikkate alınmadan din, açıklanmaya çalışılmış ve “indirgemeci” tahlillere tabi tutulmuştur. “Bundan dolayı sosyologlar dini saikleri, toplumsal düzeydeki kifayetsizliklere ve psikolojik düzeydeki olgunlaşmamışlığa bağlama eğilimi içinde olmuşlardır.”¹¹ Bu bağlamda “bir dinin özünün, onu ayakta tutan tabakanın toplumsal durumunun basit bir işlevi olduğu ya da o tabakanın ideolojisini temsil ettiği, ya da o tabakanın maddi ya da manevi çıkar konumunu ‘yansıttığı’¹² gibi tezler ortaya çıkmıştır.

Dine bu olumsuz yaklaşımlarda, şüphesiz Batı tarihinin çok önemli bir belirleyiciliği söz konusudur. Kiliseye karşı geliştirilen mücadelede din, eleştirel yaklaşımın ilk elden nesnesi haline gelmiştir ki, bu Batı tarihi içerisinde gayet doğal bir durumdur. Giddens’in deyişiyle, “sosyolojinin gelişmesini ve onun zamanımızdaki ilgi alanlarını, modern dünyayı meydana getirmiş olan değişimler bağlamında kavramak zorunludur.”¹³ Burada fark edilmesi gereken en önemli sorunlardan biri, sosyolojinin de bu süreçte tarihsel olarak içerdiği dinle olumsuz ilişkisidir. Bu bağlamda sosyolojinin, 19. yüzyılın sonundaki Fransa’da genellikle sosyalizmle eşanlamli sayıldığı ve bu yüzden burjuva kültürüyle değerlerine, dine, aileye ve barış içinde toplumsal değişime düşman olarak görüldüğü bilinmektedir.¹⁴

Türkiye’de de benzer yaklaşımların söz konusu olduğu söylenebilir. Nitekim “Türkiye’deki sosyal bilimler dini, toplumsal açıdan yok saymak, düşünsel açıdan ise sosyolojik düşünce ile hızlı bir biçimde ikame etmek yoluna gitmişlerdir.”¹⁵ Bu çerçevede Türkiye’de müsbet bilimin, sosyal bilimlerin “nas”cı unsurunun geliştiğini gözlemleyebilmekteyiz.¹⁶ Böylece pratikte sosyolojinin dini de açıklayabileceği, “sosyolojik hakikat”ın “dini hakikatler”in yerine geçtiği/geçebileceği bir durum ortaya çıkmıştır ki, bu, sosyolojinin ya da din sosyolojisinin “teolojik” bir nitelik kazanması anlamına gelmektedir.

Burada din sosyolojisi açısından iki problemin kendisini gösterdiğini söylemek mümkündür. İlki, din sosyolojisinin teoloji ile ilişkisi. İkincisi, dinin dışarıdan tanımlamaya maruz bırakılarak, son tahlilde onun özü ve kaynağını arama girişimlerinin ortaya çıkması. Öncelikle belirtilmelidir ki, “normalde –normalden kastım, Batı’daki evriminde- teolojiji sosyoloji izlemiştir. Sosyoloji ya da daha özgül olarak din sosyolojisi, kısmen teolojiye bir tepki olarak gelişmiş, kısmen de

¹¹ Ken Wilber, *Transandantal Sosyoloji*, Çev. Cemil Polat, İst., İnsan Yay., 1995, s. 8.

¹² Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, 3. baskı, İst., Hürriyet Vakfı Yay., 1993, s. 229.

¹³ Anthony Giddens, *Sosyoloji-Eleştirel Bir Yaklaşım*, Çev. M. Ruhi Esengün-İsmail Öğretir, 3. baskı, İst., Birey Yay., 1994, s. 14.

¹⁴ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev. Osman Akınhay, Ank., Bilim ve Sanat Yay., 1998, s. 124.

¹⁵ Nuray Mert, “Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Dine Bakışı”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek-Yeni Bir Kavrayışa Doğru*, İst., Metis Yay., 1998, s. 202.

¹⁶ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, 4. baskı, İst., İletişim Yay., 1997, s. 136-136.

bizzat bağrından çıktığı teolojiyi tamamlamıştır.¹⁷ Bu bağlamda pratikte din sosyolojisinin, teolojiye daha tepkisel ve mesafeli durduğu ve hatta sosyolojinin temel iddialarının tam tersine, teolojinin yerine geçmeye çalıştığı söylenebilir. Buna göre, din sosyolojisinin teolojiye karşı iki farklı tutum geliştirdiği gözlemlenmektedir. İlki, din sosyolojisi ile teoloji arasındaki ilişkinin kopartıldığı tavır. İkincisi ise, din sosyolojisinin, teolojinin genel çerçevesini ve tanımını dikkate almadan teolojik bir hüviyete bürünmesi tavrı.

Aslında "bu bilimsel perspektiflerden din meselesine yaklaşım girişimleri, sorunların normatif ilahiyatla bağlantılarını da sürekli gündeme getirdiğinden, dinin bilimsel incelenmesinde teorik çerçeve ve yöntem konusu, din bilimleri için daima temel bir sorunsal olarak kendini gösterdi."¹⁸ Bu açıdan din sosyolojisinin teoloji ile kuracağı ilişki ve iletişim çok önemlidir. Tam da bu noktada, teolojik yaklaşım ile teolojiden yararlanma arasındaki farkın çok iyi kavranması gerekmektedir. Bir toplumun bilimsel anlamda tahlil edilebilmesi; vasıflanması ve ardından açıklanabilmesi için toplumsal reflekslerin ardında yatan teolojinin iyi bilinmesi çok önem taşımaktadır. Çünkü sosyal kurumlardan değişime kadar bir dizi sosyolojik olgunun yönü, aldığı formların açıklanmasında teoloji, ciddi bir arkaplan oluşturmaktadır. Bu açıdan din sosyolojisi konjonktürel olarak teolojinin alanına ikame olmak yerine, yaptığı tahlillerde teolojiden yararlanmalıdır. Buradaki bir diğer sorun da, din sosyolojisinin, bir dinin teolojisini merkeze alarak, onun kavramları ve şablonlarıyla bütün dinleri açıklama yoluna gitmesidir. Aslında din sosyolojisinin herhangi bir dinin kaynağı ve teolojisine yönelik açıklama yapmaya çalışması, doğru bir yaklaşım olmasa gerektir. Din sosyolojisi, kaynağı ne olursa olsun, nasıl bir teolojiye sahip bulunursa bulunsun, dine, onun kendisini ifade ettiği, tanımladığı çerçevede bir yaklaşım göstererek araştırmada bulunmalıdır.

Bu zamana kadar, "dinlerin doğaüstü mutlak realiteyle ilgili iddiaları öncelikle çağdaş dindışı bakış açıları tarafından ele alınıp sorgulanmaya başlandı. Dinin özü ve kaynağının ne olduğuyla ilgili ortaya konan antropolojik, psikolojik, sosyolojik ve felsefi araştırmalar, dinlerin özünde, insandan ontolojik olarak farklı aşkın bir varlıkla herhangi türden bir ilişkinin yer almadığını göstermeye çalışırlar."¹⁹ Bu, açıkça bazı dinlerin çerçevesine bir müdahaledir. Bu tür yaklaşımlar daha çok dinin kaynağının toplum olduğu gibi salt fonksiyonel, indirgemeci, konjonktürel ve ideolojik bir mahiyet taşımaktadır. Din çok farklı boyutlardan tanımlamaya tabi tutularak bütünlüğü görmezden gelinmektedir. Meselâ, dinin

¹⁷ Adnan Ekşigil, "Felsefe Tarihi ve Dine Bakışta Ussal Kurgulama", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek- Yeni Bir Kavrayışa Doğru*, s. 130.

¹⁸ Ünver Günay, "Din Bilimlerinin Teorik ve Metodolojik Sorunları", *Bilimname*, Yıl: 1, S. 1, Kayseri, 2003, s. 120.

¹⁹ Abdüllatif Tüzer, "Kutsal'ın Tecrübesi ve Dini Çoğulculuk", *Düşünen Siyaset*, S. 12, Ankara, 2000, s. 32.

felsefi, psikolojik, teolojik, ahlâki ve sosyolojik tanımları birbirinden farklı olduğu gibi, sözgelimi, sosyolojik tanımlar bile birbirinden farklıdır. Meselâ, a) din halkın afyonudur. b) Din değerlerin muhafazasıdır. (Ferguson) c) din, bütünüyle tatmin edici bir hayata yönelik ortak bir arayıştır gibi sosyolojik tanımlara baktığımız zaman, dinin tanımı ile ilgili problemlerin şunlar olduğunu görmekteyiz: Belirsizlik, darlık, kompartımanlara ayırma ve önyargı.²⁰ Burada özellikle üzerinde durulan husus, kompartımanlara ayırmadır. Kompartımanlara ayırma, dini, beşeri hayatın yalnızca tek, hususi bir yönüyle açıklayıcı tanımlar için kullanılmaktadır ki bu, dini, hayatın bir yönüne indirgeme ve onun beşeri tecrübesinin bütünlüğe olan ilişkisini görmeme anlamına gelmektedir.²¹

İkinci husus ise, dine işlevsel ve pragmatist yaklaşımlardır. Burada “toplumsal ilişki ve davranışların sınırları ve özellikleri hakkında ileri sürülen düşünceler ışığında din denen fenomeni toplum ile basit bir salt fonksiyon ilişkisi içinde ele alamayacağımızı bilmekte yarar vardır. Çünkü din, pozitivist varsayımın aksine, yalnız zamana bağlı bir fenomen olmayıp, aynı zamanda insanın ebedi planına da uygundur. O, tarihi materyalizmin ileri sürdüğü görüşün aksine, belli bir toplumsal yapı ve ekonomik düzenle kaim değildir.”²² Diğer yandan dinin salt toplumsal yarar açısından düşünülerek din sosyolojisi ve genel anlamda din bilimleri araştırmalarına başlamak verimli sonuçlar ortaya çıkarmayacaktır. Ancak maalesef genel anlamda dine bir yarar açısından bakıldığını gözlemleyebilmekteyiz.²³ Bu bağlamda din sosyolojisinin kimi politik çıkarlar ve siyasal yararlar açısından, dinin bir boyutunu öne çıkaran söylemlerle sınırlandırılan bir alan içerisine hapsedilmesi, araştırmaları verimsiz ve sonuçsuz kılacaktır.

Aslında buraya kadar dile getirilen sorunlar, bir şekilde yukarıda da belirtildiği üzere, dinin Batı merkezli şablonlara uygun tanımlanması gibi din sosyolojisinin yaşadığı problemleri ima etmektedir. Bu bağlamda değinilmesi gereken problemlerden biri, tarihin lineer düzlemde okunmasına paralel olarak ortaya çıkan ilerleme ideolojisidir. “Bir normatif kavram ötesindeki boyutlarıyla ele alındığında görülür ki, ilerleme fikri bir disiplin olarak sosyolojinin oluşumunda temel rol oynamıştır, hala da onun ve sosyolojiyle bağlantılı diğer sosyal ve kültürel bilimlerin ana sorunlarını ve bakış açılarını derinden biçimlendirmeyi sürdürmektedir.”²⁴ Evrimci düşüncenin sosyal bilimlere ve özelde sosyolojiye yansımalarıyla

²⁰ James L. Cox, *Kutsal İfade Etmek-Din Fenomenolojisine Giriş*, Çev. Fuat Aydın, İst., İz Yay., 2004, ss. 17-26.

²¹ James L. Cox, *Kutsal İfade Etmek-Din Fenomenolojisine Giriş*, s. 26.

²² Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. Battal İnandı, Ank., A.Ü.İ.F. Yay., 1987, s. 37.

²³ Bkz. Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, 4. baskı, İst., Remzi Kitabevi, 1988, s. 293.

²⁴ Kenneth Bock, “İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları”, Çev. Aydın Uğur, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Ed. Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ank., Ayraç Yay., 1997, s. 52; bkz. T. B. Bottomore, *Toplumbilim*, Çev. Ünsal Oskay, 2. baskı, İst., Beta Yay., 1984, s. 250

da ilintili olan bu düşüncenin²⁵, "din", "geri" ve "ilkel" arasında kurduğu özdeşlik ve bunun sonucu oluşan imaj, hala sosyolojik araştırmalarda kendisini gösteren bir sorundur.²⁶ Tam da bu noktada, modern ilerleme fikrinin nüvelerinin, Katolik Avrupa'nın Rönesans kültüründe gizli olduğu gerçeği²⁷, ilerlemenin Batı merkezli ve yerel bir kültüre özel olduğunu göstermektedir.

Kaldı ki ilerlemenin görelî bir kavram olduğu da ifade edilmelidir. "ilerlemeci ya da başka bir şey olarak adlandırılan belli bir eğilimin nasıl algılandığı, aslında bunları algılayanın bakış açısına bağlıdır. Eğer ilerlemenin ölçüleri refah artışı ve yaşam süresince erişilebilen çeşitli duygu deneyimleri ise, yanıt belli olacaktır; ama eğer o üstün ölçü –ki bu ilerlemeden çok değer ölçüsüdür– insanın Tanrı'ya yakınlığı ise, cevap başka olacaktır."²⁸ Daha çok kullanılan anlamı ise, Batı dünyasının ulaştığı maddî refah seviyesidir.

Aynı Batı merkezliliğin çeşitli sosyolojik tasniflerde de kendisini gösterdiğini bilmekteyiz. Meselâ; gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkeler şeklindeki bir tasnifin, din sosyolojisi çalışmalarında hala kullanılıyor olması buna bir örnektir. Daha çok siyasal, ekonomik çıkarlar için geliştirilen bu tasniflerin objektif olduğu herhalde söylenemez ve daha çok önyargılardan besleniyor görünmektedir. Aslında bu ve benzer birçok değer belirten etiketleme, din sosyolojisinin bilimselliğini tehdit etmektedir. Nitekim "Britanya asıllı Amerikalı sosyal antropolog Mary Douglas, insan uğraşları arasında insan yapısı düzeni dur durak bilmeksizin "etiketleme" işinin hayati bir rol oynadığına işaret etmiştir; insan hayatı için can alıcı farklılıkların çoğu doğal olarak, kendiliklerinden mevcut değildir; bulunmaları ve titizlikle savunulmaları gerekir."²⁹ Bu da göstermektedir ki, din sosyolojisinde dinle ilintili tasniflerin, araçsal bir hüviyet kazanması, çalışmaların sağlıklı sonuçları açısından olumlu görünmemektedir.

Nitekim Göle, Batı dışı modernlik kavramsallaştırmasını tartıştığı yazısında, bu soruna modernlik özelinde işaret etmektedir. Ona göre, "Müslüman bir ülkedeki modernleşme çabaları, Batı deneyimi ve kültürünün kuralları tarafından tanımlanan bir "medeniyet" meselesi haline gelmektedir. Rönesans'tan itibaren, Aydınlanma, sanayileşme ve bilgi çağına kadar Batı tarihi bir kez yeniliğin alanı ve modernliğin referansı haline geldikten sonra, Batı-dışı deneyimler artık "tarih" yapamamakta, bunun yerine özel bir isim dahi alamayan (Batı-dışı) ortak alanlar olarak tanımlanmaktadır."³⁰ Hatta daha idiografik eğilimli tarihçiler ise, ciddi

²⁵ Doğan Ergun, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi", c. 8, C.D.T.A., İst., İletişim Yay., 1983, s. 216.

²⁶ Bkz. B. Malinowski, *Büyük Bilim ve Din*, Çev. Saadet Özkal, 2. baskı, İst., Kabalıcı Yay., 2000, s. 14-15.

²⁷ Christopher Dawson, *İlerleme ve Din*, Çev. Yusuf Kaplan-Aylin Doğan, İst., Açılımkitap Yay., 2003, s. 169.

²⁸ Lord Northbourne, *İlerlemeye Farklı Bir Bakış*, Çev. Deniz Özer, İst., İnsan Yay., 1989, s. 103.

²⁹ Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, Çev. Abdullah Yıldız, İst., Ayrıntı Yay., 1998, s. 68.

³⁰ Nilüfer Göle, *İslam ve Modernlik Üzerine Melez Desenler*, s. 65-66.

ciddi “Afrika’nın tarihi var mı?” diye tartışmaktaydılar. Ancak yakın zamanlarda kimi sosyal bilimcilerin geliştirdikleri genellemelerin batı dışı bölgeler için de geçerli olup olmadığını tartışmaya başlamaları³¹ olumlu bir gelişme olarak kaydedilmelidir.

Din sosyolojisinin “din” bağlamında batı merkezli şablonlarından birisi de, kutsal-profana ayrışmasıdır. Öncelikle “kutsal ve kutsaldışı kavramları yalnızca birbirleriyle olan ilişkilerine göre tanımlanabilen dikotomik kavramlardır.”³² Nisbet’e göre, sosyolojideki zıtlıklardan birisi de kutsal değerlerin faydacı, uygulamacı ve hazcı öteki değerlerle yer değiştirme süreci olmasıdır ki³³, burada “insan kendini kendi yapmaktadır ve kendini tam anlamıyla, ancak dünyayı ve kendini kutsallıktan arındırdığı ölçüde yapabilmektedir.”³⁴ Buna göre Eliade’in deyişiyle, “dindışı insan yalnızca Çağdaş Batı toplumlarında tam anlamıyla serpilebilmiştir. Çağdaş dindışı insan yeni bir varoluşsal konumu üstlenmektedir; kendini tarihin öznesi ve ajanı olarak kabul etmekte ve aşkınlığa her türlü başvuruyu reddetmektedir.”³⁵ Tüm bunlar, aslında bir paradigmanın, bir kültürün içerisindeki spesifik unsurların görüntüleridir. Bunun bir sonucu olarak bazı sosyal bilimciler, “...insanın en yüce olana adanmasıyla aklının kullanılması geri plana itilmiş, böylece kutsal olan adına insanı diğer insanlarla olan ilişkilerinde normal olarak istemeyeceği şeylere, örneğin şiddete ve savaşa yönlendirmenin yolu bulunmuştur”³⁶ gibi yorumlar yapabilmektedirler. Her ne kadar bu ifadelerde din anlayışları açısından bir gerçeklik payı bulunsa da, zikredilen niteliklerin “din”lerin genetik yapısında içerildiğini ifade eden bir genelleme yanlış olacaktır.

Din sosyolojisinin “din” merkezli tartışmalarından birisi de din ve sekülerleşme ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan dine yaklaşım tarzıdır. Öncelikle dünyevileşme olgusunun modern Batı’nın dini geleneğindeki kökleriyle ilintisini belirtmek gerekmektedir.³⁷ Bunun dışında sekülerleşme tartışmalarında ikinci önemli nokta, klasik teorilerin dini “dar” anlamıyla ele almalarıdır.³⁸ Böylece din, hangi din olduğuna bakılmaksızın yeni bir tanım ve hüviyet kazanmaktadır. Batı tarihi içerisinde sekülerleşme, gerçekten dinle ilişkileri açısından büyük önem taşımaktadır. Zira din-dünya arasında kurulan tezat konsepti paralelinde din aleyhine genişleyen dünyevileşme süreci, dinin kimi fonksiyonlarını da üstlenerek

³¹ Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, Çev. Şirin Tekeli, İst., Metis Yay., 1996, s. 42

³² Walter H. Capps, “Toplum ve Din”, *Din, Toplum ve Kültür-Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş*, s. 25.

³³ Robert Nisbet, “Sosyoloji ve Din”, *Din, Toplum ve Kültür-Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş*, s. 59-60.

³⁴ Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara, Gece Yay., 1991, s. 180.

³⁵ Mircea Eliade, *age*, s. 179.

³⁶ İlhan Tekeli, “Toplum Modellerinin Önünü Açmaya İnsan Modellerini Tartışarak Başlamak”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek-Yeni Bir Kavrayışa Doğru*, s. 18

³⁷ Peter L. Berger, *age*, s. 190.

³⁸ Nuray Mert, *Laiiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, İst., Bağlam Yay., 1994, s. 32.

kendisini kutsallaştırmaktadır. Böylece tersinden işleyen bir süreç sonucu seküler kutsalların sayısı artmaktadır. Şüphesiz sekülerleşme sürecinden farklı din mensupları farklı derecelerde etkilenmekle birlikte, sekülerleşmenin Batı dünyası ile bağlantısının daha kuvvetli olduğu bilinmektedir. Bugün gelinen noktada ise, Gulbenkian komisyonuna göre yapılması gereken en acil iş, dünyaya büyüünü geri vermektir.³⁹

Buraya kadar kısaca değindiğimiz sorunlardan da net bir biçimde anlaşılacağı üzere, din sosyolojisinin dinin tanımından başlayarak, onu konumlandırma biçimine kadar bir dizi sorunu hala devam etmektedir. Savunulagelen evrensellik iddiaları ne kadar içtenlikle ifade edilirse edilsin, sosyal bilimlerin bugüne kadarki tarihsel gelişimi içerisinde sağlanamamıştır.⁴⁰ Bu arada kanaatimizce ihmal edilen en önemli nokta, bir toplumdaki sosyal yapıların, kavramların, kurumların, dini formlarda tezahür eden olayların ve reflekslerin evrensel karakterde olduğu varsayılan Batı toplumlarına referansla açıklanmaya çalışılmasıdır.

Bunun ortaya çıkardığı en önemli sonuç, Batı dışı toplumların kendi özgünlükleri içinde bir din sosyolojisi yapmalarını güçleştirmesidir. Böylece son tahlilde, güç, hegemonya, ayrıcalık kendisini göstermektedir. Burada bize, dinin son derece yerel, spesifik ve hüviyeti değişmiş şekilde sunumlanan bir alanda sosyoloji yapmamız teklif edilmektedir. Halbuki bu, sosyolojik düşüncenin doğasıyla zıt bir durumdur. Bauman'ın deyişiyle, "sosyolojik düşünmek, denebilir ki, kendi başına bir güç, sabitleme karşıtı bir güçtür. Besbelli sabitlenmiş haliyle, o güne kadar baskıcı olan dünyayı yeniden esnekleştirir; bize dünyanın şimdi olduğundan farklı bir dünya olabileceğini gösterir."⁴¹ Bilmeliyiz ki, sosyolojik düşünme, en azından herhangi bir yorumun ayrıcalığını ve kusursuzluğunu garanti edemez.⁴²

Bizim bu tebliğde üzerinde yoğunlaştığımız temel husus, dinin kendini tanımının esas alınmadan yeniden tanımlanmaya tabi tutulması, dolayısıyla indirgemeci, salt bir fonksiyon aracı olarak görülmesidir. Bu noktayı önemli kılan husus, bu tanımlar üzerine inşa edilen bir din sosyolojisinin ne derece normatiftikten uzak olduğu ve sağlıklı sonuçlar ürettiğidir.

Bu zamana değin "sosyologların dine yaklaşım biçimlerini genel olarak şu gruplara ayırabiliriz: İlk gruptakiler genelde dini, eşitsizliğin gerçek boyutunu ve nedenlerini gizlemeye yarayan bir ideoloji olarak kabul ederler. Bu tür bir yaklaşım, dini, bilimin ve rasyonelliğin gelişmesiyle aşamalı olarak ortadan kalkacak bir şey olarak görme eğilimindedir. İkinci yaklaşım; inançların doğruluğunu sorgulamaksızın, ilgili kimselerin bakış açısından hareketle, dini fenomenleri tartışabile-

³⁹ Gulbenkian Komisyonu, *age.* s. 73.

⁴⁰ Gulbenkian Komisyonu, *age.* s. 51.

⁴¹ Zygmunt Bauman, *age.* s. 25.

⁴² Zygmunt Bauman, *age.* s. 249

ceğimizi, analiz edebileceğimizi ve açıklayabileceğimizi kabul eder. Üçüncü yaklaşım ise, dinin bir hakikat derecesine sahip olduğunu, bununla birlikte sosyolojinin dini inançların sonuçlarını anlamamıza yardımcı olabileceğini varsayar. Tüm bu yaklaşımlar, dini inanç konusundaki üç bakış açısını göstermektedir: 1- Dindar kişi, insani bir inşa olan toplumsal dünyanın gerçek yapısından habersizdir ve bu konuda yanlış bir bilince sahiptir. 2-Dini inançların doğru ya da yanlış olması önemli değildir, önemli olan insan davranışlarına olan etkileridir. 3- Her ikisi de dünyayı kavramada ve anlam vermede bize yardımcı olduğundan din ile sosyoloji arasında bir çatışma yoktur.⁴³ Açık bir biçimde birinci bakış tarzında din, bir yanlış bilinç ürünü olarak görülürken, üçüncü şıkta sosyoloji, din gibi bir açıklama biçimi olarak konumlandırılmaktadır. Biz ise bunların da ötesinde bir dinin, hangisi olursa olsun, kendi tanımının din sosyolojisi çalışmalarında esas alınmasının önem taşıdığı kanaatindeyiz. Belki buraya “bir dinin de çok farklı şekillerde tanımları var” şeklinde bir itiraz dile getirilebilir. Ancak bizim buradaki kastımız; bir dinin merkeze alınarak bir başka dinin bu şablonlara göre değerlendirilmemesi, daha çok tanımda dinin temel niteliklerinin dikkate alınmasıdır.

Her şeyden önce Jean Chevalier’ın da dediği gibi, “insan, hayatını düşünmeye devam ettiği sürece din problemi inkar edilemez. Çünkü dinin söz konusu ettiği, bizzat insanın kendisidir.”⁴⁴ Aynı zamanda din, bütün hayati değişimlerin, medeniyetlerin, ideallerin en dinamik güçlerinden birisidir.⁴⁵ Geçmişte din üzerinde yapılan tartışmalar bu gerçeği göremedikleri gibi, spekülasyon tartışmalar içerisine girmişlerdir. Meselâ, dinin metafizik menşeinin kabul edilmesi hususu, bilimsel olarak çözümlenemeyeceği için reddedilmiştir.⁴⁶ Halbuki din sosyolojisine düşen görev, dinlerin kendi tanımlarında şayet “aşkın”lık nitelikleri varsa onu kabul etmek ve bunun toplum ile ilişkileri sonucu ortaya çıkan somut sosyal olayları incelemektir. Bu inceleme esnasında o “aşkın”lık ya da o dinin teolojisi, sosyoloğa ciddi anlamda yardımcı olacak, tahlillerinde tutarlı ve güvenilir olmasını sağlayacaktır. Tabii ki din sosyolojisi bir teoloji olmadığı için tahlillerinde o alana girmeyecektir. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki, “Din, sadece kapalı, gerçek işlevi örten, gizleyen açık bir işlev, veya salt bir emniyet supabı, gerilimi hafifletici veya toplumsal dayanışma mekanizması değildir. Din, esas olarak kendisi ne söylüyorsa odur.”⁴⁷

Bu çerçevede din sosyolojisi, artık “dinin özü, kaynağı, hangi işlevsel rolleri yerine getirmesi gerektiği” gibi dine dışarıdan müdahale eden çerçeveleri konu edinmemelidir. Bu, sosyolojiyi ya da genel anlamda sosyal bilimleri Thomas F.

⁴³ Ian Thompson, *Odaktaki Sosyoloji-Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. Bekir Zakir Çoban, İst., Birey Yay., 2004, s. 21-22.

⁴⁴ Jean Chevalier, “Din Fenomeni”, *Din Fenomeni*, Konya, Tekin Kitabevi, 1993, s. 13.

⁴⁵ Christopher Dawson, *age*. s. 217.

⁴⁶ Günter Kehr, *Din Sosyolojisi*, Çev. Semahat Yüksel, İst., Kubbealtı Neşriyatı, 1992, s. 7.

⁴⁷ Ken Wilber, *age*. s. 27.

O'dea'nın tabiriyle "metafiziksel olmayan bir metafiziğe yükselten"⁴⁸ anlayışın geri gelmesidir. Dolayısıyla din sosyolojisinin dinle bağlantılı olarak araştırma alanının çok kapsamlı olduğunu söyleyebiliriz. "Bir resmini yapmak gerekirse, din bir dal değil fakat bizzat ağacın gövdesidir. Aynı şekilde, belli bir kültürün incelenmesi, yalnızca dini tutumun şifresinin çözümünde aracı olarak kullanılan teolojik doktrinlerin, efsanelerin ve menseklerin araştırılmasını değil, aynı zamanda onun gerçek havasının şuurunda olarak araştırılmasını ve hayatının tüm anlatımını izhar eden genel tutumların itina ile tetkikini içerir."⁴⁹

Din, sosyoloji açısından da toplumda yer alan herhangi bir fenomen ya da olgu değildir. O, insanın ve bizimle ilgili olarak toplumların anlam dünyası ve hafızasının oluşumunda en önemli ögedir. Dolayısıyla "din" olgusunu paranteze alarak bir toplumun anlam dünyasını oluşturması, tahlil etmesi mümkün değildir. Çünkü din, geçmişte olduğu gibi şimdi de, insanın anlam dünyasının (universe of meaning) oluşmasında ve yerleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Eğer bu yaklaşım benimsenirse, o zaman din sosyolojisi, önekinde oranla daha geniş konularla ilgili hale gelir. Bu bağlamda din sosyolojisi, dünya hakkındaki çeşitli algılamaya biçimlerini, bu tür algıları edinme yollarını de incelemelidir.⁵⁰ Bütün bunlara göre, dini muhtevanın da din sosyolojisi çalışmalarında dikkate alınmasının⁵¹ önemli olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü muhtevayı anlamadan sosyal olayları doğru bir şekilde anlamlandırma ve açıklamanın pek mümkün olacağı söylenemez.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME:

Daha çok genel anlamda ve teorik olarak din sosyolojisinin dine bakışında ortaya çıkan sorunları değerlendirmeye çalıştığımız bu tebliğ, birkaç önemli nokta üzerinde odaklanmaktadır. Bunlardan birincisi, dinin kendi başına bir gerçeklik olarak kabul edilmemesi. İkincisi, dinin sosyolojik, psikolojik vb. yönlerden tanımlanarak onun tüm boyutlarıyla görülebilmesi. Üçüncüsü, bu genel tanımların tüm dinlere uygulanarak, dinlerin kendilerini tanımlarının esas alınmaması. Dördüncüsü, bu din tanımlarının temel niteliklerinin, din sosyolojisinin içinden çıktığı coğrafyanın tarihi, siyasal ve sosyal özellikleriyle yüklü olması. Beşincisi, dinin bir ideolojinin ya da siyasal amaçların inşası için fonksiyonel bir biçimde tanımı üzerinden din sosyolojisi yapılması. Altıncısı, bu sınırlı din tanımına bağlı olarak din sosyolojisinin hem araştırma alanının, hem de yaklaşım ve çözümlerinin sağlıksız oluşu şeklinde ortaya konabilir.

⁴⁸ Thomas F. O'dea, "Sociology and the Study of Religion-Theory, Research, Interpretation" New York, 1970, s. 221.

⁴⁹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, Kayseri, E.Ü. Yay., 1990, s. 12.

⁵⁰ Ian Thompson, *age*, s. 28.

⁵¹ M. Emin Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, İst., İşaret Yay., s. 19.

Öncelikle dinin kendi başına bir gerçekliği olduğu düşüncesini kabul, sosyoloji için gerçekten çok büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda dini, siyaset, ekonomi vb.den daha farklı bir yere koymak gerekmektedir. Çünkü din, toplumların anlam dünyasının oluşumunda ve eşyaya anlam vermede başat bir konumdadır. Sözelimi, İslam'ın hayata dair anlamını dikkate almadan sosyal olayların arka planını görmek pek mümkün olmaz. Şayet dinlerin kendi başına bir gerçekliği bulunduğu hakikati kabul edilmezse, "kendisi" dışında bir hüviyet kazanan o dinin hangi oranda sağlıklı bir sosyolojisi yapılabilir?

Din, şüphesiz çok farklı araştırma alanlarının inceleme konusudur. Bu bağlamda dini çok farklı boyutlarıyla görmek önem taşımaktadır. Sözelimi, din sosyolojisi, dinler bilimi içerisinde dinin sosyal boyutunu inceleme konusu yapan bir bilimdir. Ancak her farklı araştırma alanı, dini kendisine göre yeniden tanımlamaya çalıştığında, dinin sadece bir boyutuna dikkat çekmiş olur ki, bu, bütünü gözden kaçırılması anlamına gelmektedir. Halbuki dinin bütün boyutlarının, bir şekilde "sosyal" olanla ilintileri ya da tezahürleri de önem taşımaktadır. Şüphesiz dinin sosyolojik, psikolojik vs. tanımlarının dinin farklı vechelerine işaret etme noktasında katkıları vardır. Ancak din, bir kere bir boyutuyla sınırlı olarak tanımlanıp bu çerçevede işlem görmeye başladığında, bütüne dair bir projeksiyon geliştirmede zaafiyetler yaşanacaktır.

Diğer yandan, bu parçalı tanımlar genelleştirilip tüm dinlere teşmil edildiğinde, daha vahim sonuçlar ortaya çıkacağı kanaatindeyiz. Çünkü her din, birçok nitelikleri ve kültürle bağlantıları açısından farklılıklar arz etmektedir. Bu nitelikleri tanımadan, genel şabloncu yaklaşım ve tanımlarla sosyal olayları sağlıklı bir şekilde din sosyolojisi açısından incelemeye tabi tutmak söz konusu olamaz. Bu bağlamda din tanımlarının, içinden çıktığı coğrafya ve kültürle ilintisini görmek gerekmektedir.

Yine vurgulanması gereken en önemli hususlardan birisi de, dinin bir ideoloji ya da siyasal amaçlar için fonksiyonel tanımı üzerine bir din sosyolojisi inşa etmenin bilimselliğe olan mesafesidir. Bu tavır, Durkheim'dan bu yana çok farklı yerlerde kendisini göstermektedir. Şayet bilimsel bir zeminde ve doğru bir vasıflama üzerinde din sosyolojisi yapmak istiyorsak, bilim adamı olarak manipülasyonlardan uzak durmalıyız. Şüphesiz dinin fonksiyonel olan birçok boyutları vardır ve bunlar vurgulanabilir. Sosyal bir fenomenin fonksiyonel boyutlarını çözümlenmekle, onu manipülasyon amaçlı fonksiyonel kılmak arasındaki farkı da iyi görmek gerekmektedir.

Kısacası, en önemli problematiği din olan din sosyolojisinde, dine dair kimi yaklaşımların, olumsuz tutumların aşılması büyük önem taşımaktadır. Din sosyoloğunun görevi, dinin toplumla buluşmasından itibaren ortaya çıkan kendi alanıyla ilgili tüm verilere apolojetik bir yaklaşım göstermek değildir. Çünkü o, bir teolog değildir. Ancak bu, ona dine yeni bir format çekme hakkı vermez, zaten görevi de değildir.

KAYNAKÇA

- Bauman, Zygmunt; *Sosyolojik Düşünmek*, Çev. Abdullah Yıldız, İst., Ayrıntı Yay., 1998.
- Berger, Peter L.; *Kutsal Şemsiye- Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, Çev. Ali Coşkun, 2. baskı, İst., Rağbet Yay., 2000.
- Bock, Kenneth; "İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları", Çev. Aydın Uğur, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Ed. Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ank., Ayraç Yay., 1997.
- Bottomore, Tom; *Toplumbilim*, Çev. Ünsal Oskay, 2. baskı, İst., Beta Yay., 1984.
- Capps, Walter H.; "Toplum ve Din", Din, *Toplum ve Kültür-Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş*, Der. ve Çev. Ali Coşkun, İst., İz Yay., 2005.
- Chevalier, Jean; "Din Fenomeni", *Din Fenomeni*, Konya, Tekin Kitabevi, 1993.
- Cox, James L.; *Kutsalı İfade Etmek-Din Fenomenolojisine Giriş*, Çev. Fuat Aydın, İst., İz Yay., 2004.
- Davis, Winston; "Din Sosyolojisi", *Din, Toplum ve Kültür-Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş*, Der. ve Çev. Ali Coşkun, İst., İz Yay., 2005.
- Dawson, Christopher; *İlerleme ve Din*, Çev. Yusuf Kaplan-Aylin Doğan, İst., Açılımkitap Yay., 2003.
- Ekşigil, Adnan; "Felsefe Tarihi ve Dine Bakışta Ussal Kurgulama", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek- Yeni Bir Kavrayışa Doğru*, İst., Metis Yay., 1998.
- Eliade, Mircea; *Kutsal ve Dindışı*, Çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara, Gece Yay., 1991.0
- Ergun, Doğan; "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi", c. 8, *C.D.T.A.*, İst., İletişim Yay., 1983.
- Giddens, Anthony; *Sosyoloji- Eleştirel Bir Yaklaşım*, Çev. M. Ruhi Esengün-İsmail Öğretir, 3. baskı, İst., Birey Yay., 1994.
- Göle, Nilüfer; *İslam ve Modernlik Üzerine Melez Desenler*, İst., Metis Yay., 2000.
- Göle, Nilüfer; *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, İst., Metis Yay., 2000.
- Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, Çev. Şirin Tekeli, İst., Metis Yay., 1996.
- Günay, Ünver; "Din Bilimlerinin Teorik ve Metodolojik Sorunları", *Bilimname*, Yıl: 1, S. 1, Kayseri, 2003.
- İlyasoğlu, Aynur; "Türkiye'de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları", *C.D.T.A.*, c. 8, İst., İletişim Yay., 1983.
- Kehrer, Günter; *Din Sosyolojisi*, Çev. Semahat Yüksel, İst., Kubbealtı Neşriyatı, 1992.
- Kepel, Gilles; *Allah'ın Batısında*, Çev. Işık Ergüden, İst., Metis Yay., 1995.
- Kepel, Gilles; *Tanrı'nın İntikamı-Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*, Çev. Selma Kırmızı, İst., İletişim Yay., 1992.
- Keyman, F.-Mutman, M.-Yeğenoğlu, M.; *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, 2. Baskı, İst., 1999.
- Köktaş, M.Emin; *Türkiye'de Dini Hayat*, İst., İşaret Yay., 1993.
- Malinowski, B.; Büyü, *Bilim ve Din*, Çev. Saadet Özkal, 2. baskı, İst., Kabalcı Yay., 2000.
- Mardin, Şerif; *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, 4. baskı, İst., İletişim Yay., 1997.

- Mengüşoğlu, Takıyettin; *Felsefeye Giriş*, 4. baskı, İst., Remzi Kitabevi, 1988.
- Mert, Nuray; "Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Dine Bakışı", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek-Yeni Bir Kavrayışa Doğru*, İst., Metis Yay., 1998.
- Mert, Nuray; *Laiiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, İst., Bağlam Yay., 1994.
- Nisbet, Robert A.; *The Sociological Tradition*, 4. Edition, London, Heinemann Educational Books. Ltd.
- Nisbet, Robert; "Sosyoloji ve Din", *Din, Toplum ve Kültür-Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş*, Der. ve Çev. Ali Coşkun, İst., İz Yay., 2005.
- Northbourne, Lord; *İlerlemeye Farklı Bir Bakış*, Çev. Deniz Özer, İst., İnsan Yay., 1989.
- Northbourne, Lord; *Modern Dünyada Din*, Çev. Şehabeddin Yalçın, İst., İnsan Yay., 1995.
- O'dea, Thomas F.; "Sociology and the Study of Religion-Theory, Research, Interpretation" New york, 1970.
- Oliver Roy, *Küreselleşen İslam*, Çev. Haldun Bayrı, İst., Metis Yay., 2003.
- Robertson, Roland; "Din Sosyolojisinin Gelişimi", Çev. Abdullah Topçuoğlu, *Din Sosyolojisi*, Der. Yasin Aktay-M.Emin Köktaş, İst., Vadi Yay., 1998.
- Swingewood, Alan; *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev. Osman Akınhay, Ank., Bilim ve Sanat Yay., 1998.
- Tekeli, İlhan; "Toplum Modellerinin Önünü Açmaya İnsan Modellerini Tartışarak Başlamak", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek-Yeni Bir Kavrayışa Doğru*, İst., Metis Yay., 1998.
- Thompson, Ian; *Odaktaki Sosyoloji- Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. Bekir Zakir Çoban, İst., Birey Yay., 2004.
- Tüzer, Abdüllatif; "Kutsal'ın Tecrübesi ve Dini Çoğulculuk", *Düşünen Siyaset*, S. 12, Ankara, 2000.
- Vrijhof, P. Hendrik; "Din Sosyolojisi Nedir", Çev. M. Emin Köktaş, *D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, S. 4, İzmir, 1987.
- Wach, Joachim; *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, Kayseri, E.Ü. Yay., 1990.
- Wach, Joachim; *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. Battal İnandı, Ank., A.Ü.İ.F. Yay., 1987.
- Weber, Max; *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, 3. baskı, İst., Hürriyet Vakfı Yay., 1993.
- Wilber, Ken; *Transandantal Sosyoloji*, Çev. Cemil Polat, İst., İnsan Yay., 1995.
- Wilson, B.R.; "Religion in Secular Society", *Sociology of Religion- Selected Readings*, Ed. Roland Robertson, 4. Edition, England, Penguin Books Ltd., 1976.